

Natalia Janowska¹

Konstytucyjne uwarunkowania ustroju rolnego w Polsce

Słowa kluczowe: Konstytucja, ustrój rolny, rodzinne gospodarstwo rolne, prawo dziedziczenia, rolnik indywidualny

Keywords: Constitution, agricultural system, family farm, inheritance rights, individual farmer

Streszczenie

Artykuł poddaje analizie pojęcia dotyczące kształtowania ustroju rolnego mające swoje źródło w Konstytucji RP. Analizie i systematyzacji poddano pojęcie gospodarstwa rolnego oraz ustroju rolnego w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego i doktryny prawa. W kolejnej części artykułu omówione zostały mechanizmy służące wspieraniu przez państwo podstawowej jednostki ustroju rolnego, jakim jest gospodarstwo rodzinne. W ostatniej części artykułu poddano analizie zagadnienia dotyczące prawa do dziedziczenia gospodarstw rolnych.

Abstract

Constitutional conditions of the agricultural system in Poland

The article analyzes concepts for shaping the agricultural system originating from the Constitution of the Republic of Poland. The concept of an agricultural holding and the agricultural system in the light of the jurisprudence of the Constitutional Tribunal and the doctrine of law were analyzed and systematized. The next part of the article discuss

---

¹ ORCID ID: 0000-0003-3026-1618, magister, Wydział Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. E-mail: janowskanatalka@gmail.com.

mechanisms for supporting by the government the basic unit of the agricultural system, which is a family farm. In the last part of the article the issues concerning the right of inheritance of farms were analyzed.

✱

I.

Konstytucja RP² z uwagi na swoje miejsce w hierarchii źródeł prawa, tworzy ramy ustrojowe dla szczegółowych regulacji ustawowych dotyczących ustroju rolnego. Ustawa Zasadnicza przesądza o tym, w jakim stopniu w ustawodawstwie zwykłym znajdą wyraz odrębne przesłanki dotyczące kształtu i ewolucji prawa rolnego³. Konstytucyjny wymiar interpretacji pojęcia, jakim jest gospodarstwo rodzinne⁴ jako podstawy ustroju rolnego w Polsce, nadał Konstytucji z 1997 r. dodatkowej funkcji społecznej, posiadającej uprawnienie do wpływania na jej kształt w przyszłości⁵.

Połączenie pojęcia gospodarstwa rolnego z gospodarstwem rodzinnym w kontekście zasad ustroju rolnego obowiązujących w Polsce, pozwala ukierunkować zakres i formę ewolucji systemu rolnego, rozumianych jako całość aktualnych warunków społeczno-gospodarczych panujących w rolnictwie⁶. Artykuł 23 Konstytucji stanowi, iż podstawą ustroju rolnego państwa jest gospodarstwo rodzinne⁷. Przepis ten, bardzo skąpy w treści, jest swojego rodzaju deklaracją polityczną o charakterze programowym. Powyższa regulacja in-

² Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.).

³ A. Lichorowicz, *Konstytucyjne podstawy systemu rolnego Rzeczypospolitej w świetle artykułu 23 Konstytucji*, [w:] *Konstytucyjne podstawy systemu prawa*, red. M. Wyrzykowski, Warszawa 2001, s. 119; A. Domańska, *Konstytucyjne podstawy ustroju gospodarczego Polski na tle prawnoporównawczym*, Warszawa 2001, s. 140.

⁴ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz encyklopedyczny*, red. W. Skrzydło, S. Grabowska, R. Grabowski, Warszawa 2009, s. 609.

⁵ R. Budzinowski, *Ustrojowy czynnik rozwoju prawa rolnego*, „Przeгляд Prawa Rolnego” 2007, nr 1, s. 27.

⁶ Wyrok TK z 7 maja 2014 r., sygn. akt K 43/12, OTK-A 2014, Nr 5, poz. 50, pkt. 4.2.4.

⁷ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. B. Banaszak, Warszawa 2012, s. 176.

formuje jedynie, że „podstawą ustroju rolnego jest gospodarstwo rodzinne” oraz że „zasada ta nie może naruszać postanowień określonych w art. 21 i 22 Konstytucji”. Zapis ten ogranicza się jedynie do wybranego zakresu warunków społecznych w sferze rolnictwa, nadając jednocześnie gradację cechom gospodarstw uznawanych za priorytetowe w rozumieniu ustroju rolnego⁸.

Założenia polityki Unii Europejskiej ukierunkowane na przekształcenie tradycyjnych gospodarstw rodzinnych, w towarowe gospodarstwa rozwojowe⁹, nie odpowiadają utrwalanej dotychczas na poziomie konstytucyjnym pozycji gospodarstwa rodzinnego. Regulacja konstytucyjna dotycząca ustroju rolnego zawarta w Konstytucji, jest uzupełnieniem zasady społecznej gospodarki rynkowej, przy uznaniu, że w ramach szerokokorozumianego ustroju społeczno-gospodarczego istnieje jego segment – ustrój rolny, którego filarem jest gospodarstwo rodzinne¹⁰. Niesie to za sobą szereg konsekwencji, których skutkiem winno być zapewnienie pomocy i społeczno-gospodarczo-financego wsparcia właścicielom tych gospodarstw. Wymaga to wprowadzenia odrębnych przepisów prawnych dających poczucie bezpieczeństwa interesów gospodarczych jednostek prowadzących gospodarstwa indywidualne. Niniejszy artykuł służy analizie i systematyzacji mechanizmów kształtowania ustroju rolnego, mających swoje źródło w Konstytucji.

II.

Artykuł 20 Konstytucji wprowadza pojęcie „społecznej gospodarki rynkowej”. Opiera się ona na wolności działalności gospodarczej, własności prywatnej oraz solidarności, dialogu i współpracy partnerów społecznych. Zgodnie z dyrektywą konstytucyjną gospodarka taka stanowi podstawę ustroju gospodarczego Rzeczypospolitej Polskiej. Uzupełnieniem tej definicji są przepisy art. 21 Konstytucji, normujące zasadę prawa własności, art. 22 konkre-

⁸ W. Borysiak, *Art. 23 Gospodarstwo rodzinne jako podstawa ustroju rolnego*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz Art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, s. 634.

⁹ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz encyklopedyczny*, op.cit., s. 610.

¹⁰ Zgodnie z wyrokiem TK z 31 stycznia 2001 r. (sygn. akt P 4/99, OTK 2001, nr 1, poz. 5), art. 21 Konstytucji stanowi o tym, iż gospodarstwo rodzinne powinno opierać się na efektywnej formie gospodarowania, zapewniającą zaspokojenie potrzeb zarówno jednostkowych rodzin rolniczych, jak również całego społeczeństwa.

tyzujące ramy wolności działalności gospodarczej, art. 23 precyzujące istotne cechy ustroju gospodarczego w rolnictwie oraz art. 24 ustanawiające zasadę ochrony pracy¹¹. Ład społeczny i gospodarczy wspierający harmonijną gospodarkę rynkową to ideał gwarantujący realizację celów społecznych¹². Wydajność gospodarki rynkowej warunkuje jej dalsze wymierne efekty zapewniające niski stopień bezrobocia, efektywny model ubezpieczeń społecznych, godne warunki pracy, czy też zrównoważony rozwój gospodarstw rolnych. Ochrona państwa w zakresie wykonywania pracy w gospodarstwie rolnym, ma wyraz chociażby w postaci gwarantowanych rent czy emerytur rolniczych przyznawanych właścicielowi gospodarstwa i członkom jego rodziny¹³.

Polityka państwa mająca na celu zachowania kontroli nad procesami gospodarczo – społecznymi, powinna polegać na stosowaniu środków prewencji i ochrony wartości oraz zasad zajmujących istotne miejsce w Konstytucji¹⁴. Ochrona rodzinnych gospodarstw rolnych „będzie musiała być realizowana na podstawie potocznie przyjętego rozumienia pojęcia, które łączy się najczęściej z rodzinnym charakterem uprawy i prowadzenia gospodarstwa”¹⁵. Szczegółowa interpretacja art. 23 Konstytucji nawiązuje do dwóch kluczowych pojęć – ustroju rolnego państwa¹⁶ oraz gospodarstwa rodzinnego. Co istotne, przepis ten nie reguluje w sposób skoncentrowany ustroju rolnego panują-

¹¹ B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012, s. 178–179.

¹² Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 31 stycznia 2001 r., op. cit.; T. Kurowska, *Gospodarstwo rodzinne w świetle art. 23 Konstytucji RP*, [w:] *Własność i jej ograniczenia w prawie polskim*, red. K. Skotnicki, K. Winiarski, Częstochowa 2004, s. 55.

¹³ Winczorek P., *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Warszawa 2008, s. 37.

¹⁴ Wyrok TKz 10 marca 2015 r., sygn. akt K 29/13, pkt. III.8.2; także: J. Boć, [w:] *Konstytucje Rzeczypospolitej oraz komentarz do Konstytucji RP z 1997 roku*, red. J. Boć, Wrocław 1998, s. 60.

¹⁵ A Lichorowicz, *Konstytucyjne podstawy ustroju rolnego Rzeczypospolitej w świetle artykułu 23 Konstytucji*, [w:] *Konstytucyjne podstawy systemu prawa*, red. M. Wyrzykowski, Warszawa 2001, s. 118.

¹⁶ Ustrój rolny traktowany jako element szerszego systemu – ustroju społeczno-gospodarczego państwa. W doktrynie prawa rolnego postrzegany jest on na dwa sposoby. W węższym znaczeniu oznacza całokształt stosunków własnościowych w rolnictwie. Takie podejście przybliża go znaczeniowo do terminu struktury agrarnej. W szerszym znaczeniu obejmuje obok stosunków własnościowych także formy organizacji produkcji rolnej oraz formy organizacji rynków rolnych. Zob.: J. Babiak, *Polityka kształtowania ustroju rolnego w Polsce*, Poznań 2010, s. 14.

cego w Polsce, a jedynie jest deklaratywną formą dla dalszych uregulowań ustawowych¹⁷. W konsekwencji ustrój rolny winien być tworzony przez ustawodawcę, w wyniku działania zgodnego z założeniami wynikającymi z postanowień Konstytucji. Zgodzić należy się z A. Lichorowiczem, że norma art. 23 Konstytucji ma charakter normy programowej, określającej nie regułę postępowania, lecz pewną zasadę, czy też regułę optymalizacyjną i należy ją traktować nie tylko jako deklarację ustrojową, ale także normę o charakterze ochronnym¹⁸.

Gospodarstwo rodzinne nie zostało zdefiniowane szczegółowo w Ustawie Zasadniczej. Ustrojodawca pozostawił w tym względzie swobodę ustawodawcy zwykłemu w sprecyzowaniu cech, jakimi gospodarstwo takie powinno się charakteryzować. Powszechnie przyjętym okazał się być pogląd, iż wzajemne zaangażowanie członków rodziny w jego prowadzenie, jak i kompatybilna ewolucja rodziny wraz z całym gospodarstwem¹⁹, determinują rodzinny charakter gospodarstwa. Filarami gwarantującymi utrzymanie prawidłowo funkcjonującego gospodarstwa rodzinnego, winny być podstawowe czynniki produkcji, takie jak: kapitał ludzki, praca i ziemia. Powinny one zapewniać uzyskanie produktów rolnych, jak i samozaopatrzenie się w nie²⁰. Wielkość gospodarstwa rodzinnego powinna być adekwatna do zaplecza technicznego, tak by pozwalała na to, by było prowadzone przez właściciela pracującego w nim wraz z członkami jego rodziny.

III.

Szczególne miejsce w regulacjach ustawowych uzyskały normy gwarantujące warunki działalności rolniczej innych niż rodzinne form gospodarstw, zwłaszcza tych, które funkcjonują w oparciu o pracę najemną. Jest to szczególnie ważne w zakresie interpretacji art. 23 Konstytucji, z punktu widzenia

---

¹⁷ Zob. K. Urbaniak, *Konstytucyjne ramy kształtowania ustroju rolnego*, [w:] *Rolnictwo Wielkopolski w dwudziestolecie 1990–2010*, red. J. Babiak, Środa Wielkopolska–Szreniawa 2011.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ R. Budzinowski, *Koncepcja gospodarstwa rolnego w prawie rolnym*, Poznań 1992, s. 41.

²⁰ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Komentarz, Tom I*, red. L. Garlicki, M. Zubik, Warszawa 2016, s. 580–581.

gwarancji wolności działalności gospodarczej i ochrony własności. Prawidłowy funkcjonujący ustroj rolny powinien, obok ochrony gospodarstw rodzinnych, wspierać jednocześnie potrzeby żywnościowe społeczeństwa, poprzez elastyczną i zrównoważoną produkcję, nieulegającą przypadkowym wahanom cen na rynku. Dlatego w ustroju tym dopuszczone jest istnienie gospodarstw nieopartych na „pracy rodzinnej”, takich jak gospodarstwa farmerskie czy wielkopowierzchniowe.

Jak już podniesiono, gospodarstwa rolne, spełniające wymogi gospodarstw rodzinnych, są filarem ustroju rolnego państwa i podlegają usystematyzowanej regulacji w ustawie z 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego. Głównym zadaniem ustawy była poprawa struktury obszarowej gospodarstw rolnych, przeciwdziałanie nadmiernej koncentracji nieruchomości o charakterze rolnym, tworzenie nowych miejsc pracy w sektorze produkcji rolnej, jak i zapewnienie prowadzenia działalności rolniczej w gospodarstwach rolnych przez osoby posiadające kwalifikacje rolnicze²¹. Wizja rodzinnego gospodarstwa rolnego jako podstawy ustroju rolnego jest wartością konstytucyjną samą w sobie, ale nie posiada ona waloru wyłączności²². Jak już podniesiono, art. 23 Konstytucji dopuszcza jednocześnie możliwość istnienia odmiennych typów gospodarstw rolnych w postaciach wielkoobszarowych, czy też farmerskich, nakazując jednocześnie państwu zapewnienie takiej struktury obszarowej, która zapewni gospodarstwom rodzinnym możliwość swobodnego funkcjonowania w systemie gospodarczym²³.

Regulacja zawarta w art. 23 Konstytucji przekłada się na odpowiednie ukształtowanie ustawowych regulacji gospodarczych i finansowych, preferujących gospodarstwo rodzinne. Ukierunkowane jest ono na wprowadzenie różnego rodzaju ulg podatkowych, finansowych czy też udogodnień kredy-

---

²¹ Ustawa z 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego (t.j. Dz.U. 2018, poz. 1405 ze zm.).

²² Status gospodarstwa rodzinnego został sprecyzowany w Wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 31 stycznia 2001 r. Organ ten podtrzymał swoje wcześniejsze stanowisko zawarte w wyroku z 5 września 2007 r. (sygn. akt P 21/06) i uznał, że art. 23 Konstytucji RP wprowadził odrębność gospodarstwa rolnego jako składnika majątku. Przepis ten doprecyzuje wizję gospodarstwa rodzinnego jako wzoru dla organów sprawujących władzę w państwie.

²³ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Komentarz*, t. I, red. L. Garlicki, M. Zubik, Warszawa 2016, s. 579.

towych²⁴. Praktyka taka ma przede wszystkim za zadanie stworzenie takich mechanizmów w obrocie ziemią, w wyniku których nie będą występowały czynniki ograniczające tworzenie gospodarstw rodzinnych, kosztem wielkopowierzchniowych gospodarstw rolnych²⁵.

IV.

Artykuł 21 i 22 Konstytucji wyznaczyły ramy ustrojowe dla działań dotyczących rozporządzania mieniem na cele produkcyjno-handlowe. Przesłanka zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego państwa, rozumianego jako formy interwencjonizmu państwowego, ma swój wyraz również w regulacjach ustawowych dotyczących obrotu ziemią i jej dziedziczenia²⁶. Zasada równej ochrony prawa dziedziczenia nie ma charakteru absolutnego i nie wyklucza możliwości ograniczenia wysokości spłat należnych od spadkobiercy uzyskującego gospodarstwo rolne w wyniku działu spadku, ani rozłożenia w czasie ich płatności, jeżeli uzasadnione jest to potrzebą ochrony rodzinnego charakteru danego gospodarstwa albo dla zapewnienia prawidłowego i racjonalnego gospodarowania²⁷. W efekcie dziedziczenia, jako konsekwencji testamentu czy też ustawy²⁸, realnym staje się nabycie nieruchomości przez osobę niespełniającą statusu rolnika indywidualnego. Zasada ta w zakresie wyboru formy przekazania spadku, jak i osoby spadkobiercy znajduje odzwierciedlenie w przepisach konstytucyjnego prawa dziedziczenia, tj. art. 21 ust. 1 i art. 64 ust. 1 i 2 Konstytucji. W wyroku z 31 stycznia 2001 r. Trybunał Konstytucyjny stanął na stanowisku, że art. 64 ust. 1 Konstytucji potwier-

---

²⁴ B. Rakoczy, A. Bień-Kacała, *Gospodarstwo rodzinne jako podstawa ustroju rolnego w świetle Konstytucji RP z 1997 roku*, „Przegląd Prawa Ochrony Środowiska” 2015, nr 3, s. 31.

²⁵ P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Warszawa 2008, s. 36.

²⁶ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Komentarz*, t. I, s. 584.

²⁷ K. Complak, *Art. 23 Gospodarstwo rodzinne jako podstawa ustroju rolnego*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, red. M. Haczkowska, Warszawa 2014, s. 38; A. Lichorowicz, *Szczególny porządek dziedziczenia gospodarstw w Polsce po orzeczeniu TK z dnia 31 stycznia 2001 roku*, „Rejent” 2000, nr 11, s. 88.

²⁸ Osoby powołane z testamentu lub ustawy są chronione w swym prawie nabycia własności po zmarłym.

dza przysługujące każdemu „prawo dziedziczenia”, uznając je za konstytucyjne prawo podmiotowe o charakterze powszechnym²⁹. Idąc dalej Trybunał uznał, że zgodnie z art. 21 ust. 1 Konstytucji, Rzeczpospolita Polska chroni własność i prawo dziedziczenia. Ponadto art. 20 Konstytucji traktuje własność prywatną, jako podstawowy element społecznej gospodarki rynkowej, będącej podstawą ustroju gospodarczego Polski³⁰. W świetle tych przepisów spadkodawca ma prawo do przeznaczenia nieruchomości rolnych bez jakichkolwiek ograniczeń na rzecz wybranych przez siebie osób, za pomocą formalnego powołania do dziedziczenia, bądź też wskazania ich jako konsumenta zapisu windykacyjnego. W przypadku śmierci właściciela nieruchomości w świetle postanowień art. 21 Konstytucji, nie ma odrębnej formy przejęcia uprawnień własności niż dziedziczenie³¹.

V.

Konstytucja RP systematyzuje zasady dotyczące kształtu ustroju rolnego w Polsce, jednakże ich doprecyzowanie pozostawia ustawodawcy zwykłemu. Dzięki wnikliwej interpretacji poszczególnych przepisów Ustawy Zasadniczej, jak i analizie aktów ustawowych, przy założeniu autonomicznej interpretacji postanowień Konstytucji oraz konieczności ich wzajemnego niezakłóconego uzupełniania się, można w sposób precyzyjny określić cele i założenia ustrojodawcy w zakresie kształtu ram ustroju rolnego w Polsce. Ustrój ten ma się opierać na instytucji gospodarstwa rodzinnego, jako podstawowej jednostki ustroju rolnego, przy jednoczesnym poszanowaniu zasad wolności działalności gospodarczej oraz ochrony własności, w szczególności w odniesieniu do innych podmiotów sektora rolnego. Tak więc w świetle art. 23 Konstytucji dopuszczone jest więc istnienie w polskim systemie prawnym gospodarstw nieopartych na „pracy rodzinnej”, takich jak gospodarstwa farmerskie czy wielkopowierzchniowe.

---

²⁹ Wyrok TK z 31 stycznia 2001 r., op.cit.

³⁰ K. Marciniuk, *Dziedziczenie gospodarstw rolnych a zmiany w ustawie o kształtowaniu ustroju rolnego dokonane w kwietniu 2016 r.*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2017, nr 12, s. 101–102.

³¹ Zob.: A. Lichorowicz, *Szczególny porządek dziedziczenia gospodarstw rolnych w Polsce po orzeczeniu TK z dnia 31 stycznia 2001, „Rejent”* 2000, nr 11, s. 88.

Literatura

- Babiak J., *Polityka kształtowania ustroju rolnego w Polsce*, Poznań 2010.
- Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012.
- Borysiak W., *Art. 23 Gospodarstwo rodzinne jako podstawa ustroju rolnego*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz Art. 1–86*, red. M. Safjan M., L. Bosek, Warszawa 2016.
- Budzinowski R., *Koncepcja gospodarstwa rolnego w prawie rolnym*, Poznań 1992.
- Budzinowski R., *Ustrojowy czynnik rozwoju prawa rolnego*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2007, nr 1.
- Complak K., *Art.23 Gospodarstwo rodzinne jako podstawa ustroju rolnego*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, red. M. Haczkowska, Warszawa 2014.
- Domańska A., *Konstytucyjne podstawy ustroju gospodarczego. Polski na tle prawnopórnawczym*, Warszawa 2001.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Komentarz, Tom I*, red. L. Garlicki, M. Zubik, Warszawa 2016.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz encyklopedyczny*, red. W. Skrzydło, S. Grabowska, R. Grabowski, Warszawa 2009.
- Konstytucje Rzeczypospolitej oraz komentarz do Konstytucji RP z 1997 roku*, red. J. Boć, Wrocław 1998.
- Kurowska T., *Gospodarstwo rodzinne w świetle art. 23 Konstytucji RP*, [w:] *Własność i jej ograniczenia w prawie polskim*, red. K. Skotnicki, K. Winiarski, Częstochowa 2004.
- Lichorowicz A., *Konstytucyjne podstawy systemu rolnego Rzeczypospolitej w świetle artykułu 23 Konstytucji*, [w:] *Konstytucyjne podstawy systemu prawa*, red. M. Wyrzykowski, Warszawa 2001.
- Lichorowicz A., *Szczególny porządek dziedziczenia gospodarstw rolnych w Polsce po orzeczeniu TK z dnia 31 stycznia 2001 roku*, „Rejent” 2001, nr 11.
- Marciniuk K., *Dziedziczenie gospodarstw rolnych a zmiany w ustawie o kształtowaniu ustroju rolnego dokonane w kwietniu 2016 r.*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2017, nr 12.
- Rakoczy B., Bień-Kacała A., *Gospodarstwo rodzinne jako podstawa ustroju rolnego w świetle Konstytucji RP z 1997 roku*, „Przegląd Prawa Ochrony Środowiska” 2015, nr 3.
- Urbaniak K., *Konstytucyjne ramy kształtowania ustroju rolnego*, [w:] *Rolnictwo Wielkopolski w dwudziestoleciu 1990–2010*, red. J. Babiak, Środa Wielkopolska–Szreniawa 2011.
- Winczorek P., *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Warszawa 2008.